

Gyöngyösi Gergely biográfiájához

A pálos rend történetét vizsgálva Gyöngyösi Gergely alakja igényel személye és tevékenysége körül alaposabb kutatást. E tanulmány célja elsősorban Gyöngyösi szoros értelemben vett biográfiai adatainak áttekintése, rendszerezése az eddigi szakirodalom és a *Vitae fratrum* adatai lehetőségeit felhasználva. E rövid cikk, vagy inkább megjegyzéseimnek ez a vázlata – a teljességet még távolról sem tarthatja szem előtt – pusztán kísérlet szeretne lenni az eddigi kutatások egy fontos részletének, a Gyöngyösi Gergelyre vonatkozó ismereteinknek rendszerezésére. Nem feltétlenül újat, hanem a biztosan rendszerbe állítható tényeket és majdnem tényeket kívánom bemutatni. Gyöngyösi biográfiájához a *Vitae fratrum* megfelelő részei mutatkoznak természetes kiindulópontnak, ennek a „curriculum vitae”-nek a kommentálása a tanulmány első részének feladata. Ezután Gyöngyösi nyomtatásban megjelent műveirehöz fűzök néhány megjegyzést.*

I.

„Az Ur 1520. évében Gyöngyösi Gergelyt, a szabad mesterségek borostyánkoszorúsát választották generális perjellé, aki két éven keresztül viselte a generalátust, művelt és fegyelmezett férfiú, a tudományok nagy kedvelője. Előzőleg több évig gyümölcsözően hirdette Isten igéjét különböző monostorokban, majd a generális perjel atya titkára lett néhány évre, ezután pedig hét éven át római perjel volt. Ugyanő szerzett szent Pál atyánkról tíz beszédet, melyeket nyomtatásban terjesztett a rendben. Rómából visszatérve generális perjellé választották – amint erről följebb szóltam –, azonban a köszvény annyira megtörte, hogy hivatalát csak két évig volt képes ellátni. Ez a tiszteletreméltó atya X. Leónak, a legszentebb pápának engedélyét megszerezte a generális perjelnek és az általa választandó tíz más személynek a testvérek feloldozására és felmentésére az Ur 1520. évtől számított száz esztendőre. Ugyancsak ő összegyűjtötte a remeterend minden egyes házának okleveleit egy jegyzékbe és írásban rögzítette.”¹

*Közleményem leadása után jelent meg Tarnai Andor „*A magyar nyelvet írni kezdik*” – *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. (Bp. 1984.) című monográfiája, melyben Gyöngyösiről és a pálosokról részletesen olvashatunk. Az átfedéseknek ez az oka.

¹ „Anno Domini 1520 electus est in priorem generalem reverendus pater frater Gregorius Gengyesi artium baccalaureus, qui per duos annos officium generalatus prosecutus, vir eruditus et regularis, disciplinae amator praecipuus, hic antea pluribus annis in diversis monasteriis verbum Dei fructuose praedicavit. Deinde socius reverendi patris generalis aliquot annis extitit, postea prior de Urbe septem annis fuit. Idem fecit sermones decem de sanctissimo Paulo patre nostro, impressosque per ordinem dilatavit, postremo reversus de Urbe in priorem generalem est electus ut supra, sed podagra mirabiliter constrictus, tantum per biennium officium explere potuit. Hic reverendus pater procuravit gratiam sanctissimi Leonis papae decimi priori generali et aliis decem personis per eum eligendis super absolute et dispensatione fratrum ab anno Domini 1520 usque ad centum annos. Idem collegit summam inventarium privilegiorum omnium et singularum demorum ordinis heremitarum et in scriptis redegit.” A latin szöveget MÁLYUSZ is idézi: *A Pálosrend a középkor végén*. Egyháztörténet 3,1945,1–53., 17. (39. j.) – A továbbiakban MÁLYUSZ és lapszám.

Szövegünk lelőhelye a budapesti Egyetemi Könyvtár *Ab 151/c* jelzetű kézirata. A Gyöngyösire vonatkozó és nyilván nem Gyöngyösitől szerkesztett rész a 85. fejezet anyaga, a 240–241. lapon.²

Legelőször az 1520-as évszámot kell megmagyarázni.³ Kéziratunk nem Gyöngyösi kezeírása, hanem egy (vagy több) későbbi másoló munkája, aki az előtte fekvő mintapéldányból minden jel szerint helyesen másolta le az „anno Domini 1520”-at, ami Andreas Eggerer⁴ pálos történetíró felfogása szerint 1528-ra javítottatott.⁵ Mindenesetre a változtatások⁶ jól látszanak a kéziratban, azonban a másutt előforduló évszámok írásával összehasonlítva paleográfiai is biztosan megállapítható az eredeti évszám: 1520. Egyébként a másik egyetemi könyvtári példányban – *Ab 151/a* – 1520 szerepel.

A következő kérdés a *Vitae fratrum* tárgyalási menetének időbeosztására vonatkozhat: nem feltűnő-e az 1520-as év ide helyezése – a 240. lapra –, mikor a 235. lapon 1526-ról, 239-en pedig 1514-ről és eggyel odébb 1520-ról ír? Az 1526 utáni 1514 már önmagában is anomália és a műben több helyen is előforduló apróbb kronológiai következetlenségek sorából ez nem kirívó.⁷

Születési évét: 1472-t már Zákonyi helyesen állapította meg a *Vitae fratrum* alapján. Fontossága miatt idézzük a szöveget: „Ego frater Gregorius Gengyesinus puer eram duorum annorum”. Ezt az 1474-es év „Incidentia huius anni” eseményei között említi.⁸ Származási helyét – neve alapján a középkori névadás földrajzi, mint eredetet jelölő szokását figyelembe véve – Gyöngyöson vagy közvetlen környékén kell sejtünk.

„Artium baccalaureus”: A Bursa Hungarorum Cracoviensisben két alkalommal találkozunk Gyöngyösi nevével.⁹ Az 1493-as „hyemali commutacione” mint „Gregorius Benedicti de Gniges dioc.

²MÁLYUSZ 12. (28. j.): Gyöngyösié az Egyetemi Könyvtár *Ab 151/b* kézirat lehetett. Jelenleg ismeretlen helyen lappang. – A Gyöngyösi kéziratáról készült másolatokat késői kéz látta el fejezetbeosztással: tehát Gyöngyösi eredeti művében nem ezek a caputok, hanem az egyes generális perjelek köré csoportosított anyag szolgálhatott a mondanivaló természetes tagolásául és rendszerint az „incidentia”-val zárult. A *Vitae fratrum*-ról írja egy XVIII. sz. közepéről származó könyvjegyzék: „Chronicon ordinis typo quidem non editum, sed pluries transcriptum”, VINCZE Gábor, *A pálosok irodalmi munkássága a XIV–XVIII. században. Egy XVIII. századbeli könyvészeti kimutatás nyomán*. MKSz 1878. 21–44, 25. (A továbbiakban VINCZE . . .)

³MÁLYUSZ, 17–19. (39. j.); MOLNÁR István is közli a curriculum vitae fordítását és a helyes 1520-as évszámot: *A magyarországi pálosok „Zöld kódex”-ének Veszprém megyei regesztái*. A Veszprém megyei múzeumok közleményei. 11. köt. Veszprém 1972. 301–312.

⁴Eggerer műveiről cf. VINCZE, 29.

⁵Benger Miklós által: MEZEY László, *A „Báthory-Biblia” körül. A mű és szerzője*. MTA I Oszt. Közl. 8, 1956. 201. Az *Ab 151/c* példány címlapján ez olvasható. „Recompactus cura A. R. P. Nicolai Benger 1758.” Az újrakötéskor a levágott lapszélek s vele együtt glosszák jelzik, hogy Benger a mondott időpont előtt látta el jegyzetekkel a kéziratot. Bengerről cf. VINCZE, 39–40.

⁶A *Vitae fratrum* (a továbbiakban *Vfr* . . .) 240. lapján. A 256. lapon, a kéziratban finoman, de észrevehetően „javítva” 1528-at olvashatunk, 1521 helyett.

⁷Ezek a következetlenségek már nem Gyöngyösit terhelik. Az eredeti, Gyöngyösi-féle kézirat a XV. század végéig terjedt: MÁLYUSZ, 12. (28. j.), és KELÉNYI B. Ottó, *A Buda melletti Szent Lőrinc pálos kolostor történetének első irodalmi forrása*. Tanulmányok Budapest múltjából. IV. Bp. 1936. 109., ZÁKONYI Mihály, *A Buda melletti Szent-Lőrinc pálos kolostor története*. Századok 1911, 778.

⁸ZÁKONYI, 777., MÁLYUSZ, 19. A rövid „Incidentia huius anni: Rex Mathias cum exercitibus suis invasit et spoliavit regni Poloniae magnam partem. Eodem anno quarto die Assumptionis B. M. V. in Hungariam venerunt multae locustae, devastantes omnia virida arborum et herbarum, in illo autem tempore: ego frater . . .” *Vfr* 152.

⁹SCHRAUF Károly, *A Krakói magyar tanuló-háza lakóinak jegyzéke, 1493–1558*. Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis. Bp. 1893. (Magyarországi tanulók külföldön, III.) Nr. 46: „Gregorius de Gyenges” és „Gregorius Benedicti de Gniges dioc. Agriensis”. A Krakóban vele együtt szereplő négy egri egyházmegyei studens a nagy kiterjedésű egyházmegye különböző részeiből jött. Talán az egri székesegyházi iskolában tanultak és mentek azután Krakóba? (Nr. 44: „Johannes Volwangi de Riwlo dominarum dioc. Agrien.”, Nr. 45: „Johannes Pauli de Zaiio Sempeter dioc.

Agriensis" iratkozott be a téli szemeszterre, tehát az 1493/94-es tanévre. Két esztendővel később az 1495-ös téli félévben nevét „Gregorius de Gyenges"-nek írják és arról értesülünk, hogy baccalureusi praexamenjét a pünkösdi kántorbőjt napjaiban letette, promotiójáról ellenben nincs hírünk.

Tekintettel arra, hogy az egyetemi matricula semmit sem mond Gyöngyösi rendi hovatarozásáról,¹⁰ ezért rendbe lépését Krakkóból való hazatérése utánra kell helyeznünk.¹¹ Ekkoriban 23 éves. A rendben Szombathelyi Tamás discipulusának vallotta magát, bizonyosan a budaszentlőrinci kolostorban töltötte noviciuséveit.¹²

„Socius”: A socius kötelessége volt a generális perjelt vizitációs útjain elkísérni és a felmerülő írásos teendőket intézni. A generális perjelnek mindig egy sociusa volt, a socius azonban munkája könnyítése és gyorsítása érdekében akár több scriptort is alkalmazhatott. A sociust, ezek szerint, mintegy a pálos generális perjel melletti kancellária vezetőjeként, bizalmi állású férfiúnak, titkárnak kell képzelnünk.¹³ A Decalogusban ez olvasható: „Item tempore quo eram socius reverendi patris fratris Nicolai Bodog prioris generalis, numerosi sub eo mille et amplius Deo militasse heremitas. In anno etc. 1499.”¹⁴

Agrien.”, Nr. 47: „Benedictus Francisci de Senzempeter dioc. Agrien.”) Tehát apja neve Benedek és nem Zsigmond, mint Fl. BANFI állítja egy 1496-os – az eddigiekből is látszik: túl korai – oklevelet idézve, ahol a Monte Celió levő pálos közösség tagjai soroltatnak fel, többek között: „Gregorius Sigismundi”, cf. BANFI, *La chiesa di S. Stefano e il monastero dei frati Paolini al Monte Celio in Roma*. Capitulum 28, 1953. 294. A krakkói iskolázást említi még GERÉZDI Rabán „... Dombrói Márk és Gyöngyösi Gergely (1472–1545) rendfőnökök (sic!), szintén Krakkó neveltjei”, *A krakkói egyetem és a magyar művelődés*. in *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Tanulmányok*. Bp. 1968. 272. E cikkében Gerézdí KOVÁCS Endre, *A krakkói egyetem és a magyar művelődés*. Bp. 1964. című könyvére hivatkozik, de a végső forrást, SCHRAUF összeállítását nem említi.

¹⁰ Az idézett Bursa Hungarorum egyetemesben sem tájékoztat erről, legfeljebb a származási helyet és az egyházmegyét jelöli meg.

¹¹ A vikáriusi kolostoroknak volt feladatuk noviciusokat fogadni és szerzetesnek képezni cf. MEZEY, 213. Ilyen volt a sajlóádi kolostor is, ahol Martinuzzi György 24 évesen lett a pálos rend tagja, 1506-ban tett fogadalmat, s itt lett később perjel. cf. Documenta Artis Paulinorum, I, 217. és KISBÁN Emil, *A magyar Pálosrend története*. Bp. 1938. I, 142. A következő adatok engednek a budaszentlőrinci noviciátusra következtetni: mesterének, novicius korában, Szombathelyi Tamást mondta (cf. *Vfr* 159), aki Budaszentlőrincen élt, mint „comes itineris” (*Vfr* 143) Petrus Bonafili generális perjel mellett; Tamás lett a generális perjel 1476-ban (*Vfr* 156), majd második generalátusa után is ott élt és ott is halt meg. Tudjuk, hogy betegsége idején mozdulatlanul kellett feküdnie mintegy fél évig (*Vfr* 207), és ekkoriban lett Lórántházi István szentlőrinci vikárius, azaz 1503-ban. A következő évben, 1504-ben pedig Gyöngyösi már praedicator.

¹² *Vfr* 159 és 16. j.

¹³ ZÁKONYI 522–523. Izeltől a „Norma socii prioris generalis”-ból: „Eius insuper est scire litteras, rethoricam et orthographiam. Litteras ineptas nec per se scribat neque ab aliis scriptas acceptet sive ille littere sint confraternitatis sive missiles. Attendant ut decenter formet epistolas plus vel minus, secundum exigentiam materie vel personarum. Quantuncunq; sciolus fuerit tamen secum habeat modos scribendi ordinis. Nam religiosi aliam a secularibus habent scribendi formam: hii enim semper orationes et humilitatem pre se ferre debent”, vagy: „in omnibus dictis et factis attendat ubi, quid et cui” Directorium, c. 2. A „modus scribendi ordinis” alatt olyan formuláskönyv értendő, mint a szintén pálos Cod. Lat. 131. az Egyetemi Könyvtárban.

¹⁴ Ideiglenes számozással a 36. lapon. Bódog (Bodogh, Bodog) Miklós nevével többször találkozunk a *Vfr*-ban: a: *Vfr* 138: „Similiter frater Jacobus Dalmata, aliquando socius patris generalis fuit. Et duravit ad tempora Nicolai Bodogh, qui vitam finivit in (glossa: Lepoglawa).” (A mondatnak itt vége van, ellentétben az *Arco* a magyar középkorból című kiadvány p. 146-tal, ahol a fordítás szerint Bodogh Miklós 1461-ben halt meg. Elkerülte a fordító figyelmét, hogy ez a Miklós 39 évvel később, öregkorában még generális perjel lett. A félreértés másik oka a kéziratban (*Ab* 151/c) rejlik. A scriptor kihagyott egy szót, amit a glosszator Bengér pótol a lap szélén. Tehát így: „... vitam finivit in Anno Domini 1461...”. Azonban észre kell venni az Incidentia részek felépítését, majd mindegyik „anno Domini...” és dátum feltüntetésével kezdődik! Az „Anno Domini 1461...” a következő mondatra

István volt 1496 és 1500 között a generalis prior, őt Miklós követte 1500-ban, kinek Gyöngyösi volt egy darabig socius. Elképzelhető, hogy Gyöngyösi Rómában emlékezetből írta az évszámot és emiatt egy évet tévedett. Az Epitoma 26. fejezete írja: „at vero posteaquam in generalem priorem evasisti: prout in ultimo ferme officii tui cursu socius palpavi . . .”. Tehát Lórántházi IV. Istvánnak volt – fiatalon – socius, feltehetően IV. István második generalátusa, vagyis 1506 és 1512 között.

„Verbum Dei fructuose praedicavit”: Minden valószínűség szerint Gyöngyösi az a „Gregorius praedicator”, aki 1504. május 24-én István vicarius generalis és Ambrus szentlőrinci perjel társaságában szerepel II. Ulászló előtt.¹⁵ A *Vitae fratrum* Szombathelyi Tamásról szóló fejezetében pedig ezt olvashatjuk: „Mihi etiam suo discipulo ante mortem dum accumberet in lecto inter caetera exhortationis verba subiunxit, dicens: Charissime pater praedicator, moneo vos, ut curam sanitatis (sic!) vestrae habeatis. Nam onus totius huius sanctae religionis vobis imponetur.”¹⁶ Tamás 1503-ban halt meg, tehát az idézett részlet megerősíti a fentebbi oklevélből vett adatot: Gyöngyösi Gergely 1503/04-ben praedicator, a rend hitszónoka volt a Buda melletti Szent Lőrinc pálos kolostorban. Az Epitoma bevezetőjében még egyszer hallunk praedicatorokról: „verbi Dei concionator indignus”. A művet Mályusz Elemér 1510 körüli datálja,¹⁷ ennek alapján elképzelhető, hogy hosszú ideig, esetleg hat-nyolc éven át működött hitszónokként,¹⁸ melyet IV. István második hivatalviselésékor socius szolgálata szakított meg.

„Prior de Urbe septem annis”: A *Vitae fratrum*on kívül a Directorium ajánlásából,¹⁹ a Decalogus címéből és két mondatából is ismeretes Gyöngyösi római perjelsége: Prior Sancti Stephani Rotundi in Monte Caelio. A bemutatott szöveg alapján biztos, hogy socius és hitszónoki hivatalát követte a római hét év. 1520-ban választották generalis perjellé, így 1512 és 1519 között kellett Rómában tartózkodnia. Biztosan Rómában volt például 1517. július 13-án, amikor a S. Stefano Rotondo épületére vonatkozó munkák végzésére kötött megállapodást Bernardino de Boschino da Binaco mesterrel.²⁰ A Decalogus – címén kívül – két adatot nyújt erre nézve: „Sic de beato Paulo dicunt quidam (prout reperi Rome in quodam libro) quod licet de victu et annona Christi securus erat . . .”. Majd később: „. . . prout ipse vidi Rome apud sanctam Crucem in hierusalem anno 1515 tempore prioratus mei in

vonatkozik: „Anno Domini 1461 Nicolaus licentiatius in iure canonico . . .”. Vfr 138 és Arcok . . . p. 146. j: Vfr 185 mint „vicarius de Kapolna” szerepel az 1490-es években (Zalánkeméni Péter 1488–1492-es generalátusának eseményei között); c: Vfr 194 mint „vicarius generalis” és szép jellemzése: „vir Deo devotus, aetate grandevus, affabilitate serenus ac morum honestate reverendus”, Benedek generalis perjel korából, 1492–1496. Generalis perjel – IV. Miklós –: Vfr 206 és 247.

¹⁵ Erről bővebben ZÁKONYI, 702. és MÁLYUSZ, 18. Az oklevél: DI.21299.

¹⁶ Vfr 159. (c. 62.). E rész egyébként Szombathelyi Tamás „spiritus propheticus”-áról beszél, mivel Pogány Péter révén az őt esélyei felől kérdező Mátyásnak azt válaszolta, hogy győz Bécs alatt. Ebből gondolta KISBÁN, (i. m. II, 327.) az idézett textus alapján, hogy Gyöngyösi generalátusát is „megjósolta” Szombathelyi Tamás, ami nagyon valószínűnek – mondhatni biztosnak – látszik. Az Ab 151/c példány szolgál egy érdekességgel: a felkiáltójellel megjelölt „sanitatis” eredetileg „sanctitatis” formából törles útján jött létre egy későbbi kéz által. A „c” példányt Benger Miklós, Eggerer követője és helyenként kritikusa látta el marginális glosszákkal, feltehetően ez is tőle származik. Miért? Szöveggromlársra nincs okunk gondolni, sem pedig, hogy eredetileg talán „curam sanitatis animae vestrae” lett volna. Vagy tovább erőltetve, utalás lenne ez Gyöngyösi köszvényére, ami végül is a rendben betöltött legfőbb „ministerium”-ától kényszerítette megválni? Akár így, akár úgy is legyen, az utókor tudálékosságát látom ebben a „correctura”-ban. Érdemes megfigyelni az önözés latin nyelvi formáját, amihez egy adalék a Directoriumból, c. 8., ahol a noviciusok „omnibus loquantur per plurale cum reverentia et paucis verbis”.

¹⁷ MÁLYUSZ, 18.

¹⁸ KISBÁN, II, 265. szerint három vagy hat évet töltött egy praedicator egy helyen. Gyanítható forrása egy 1651-es generalis káptalan anyaga, tehát késői adat, melyet óvatosan kell kezelnünk, azonban a hitszónoki hivatal valamelyes időbeli korlátozását a középkorban is feltételezhetjük.

¹⁹ L. a II. részben.

²⁰ Carlo CESCHI, *S. Stefano Rotondo*. Roma 1982. (Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia, Serie III, Memorie, Volume XV.) 154.

urbe.”²¹ Ezekon kívül római perjeliségét bizonyítja még a Decalogus nyomtatására vonatkozó két szerződés is, melyről még lesz szó.

„Officium generalatus”: A generalátus hivatalát két éven keresztül látta el, lemondásának oka hivatali idejének lejáta előtt, egyre hatalmasodó köszvénye volt.²² A *Vitae fratrum* alapján 1520 és 1522 között volt generalis prior. Bakócz Tamás 1521. április 19-i levele szerint: „fratri Gregorio de Gengyes generali . . .”²³ Nagyon valószínű, hogy Gyöngyösi terjesztette fel öt perjel társával együtt X. Leó pápához (1513. március 15. – 1521. december 1.) minden bizonnyal még Rómában lévén a supplicatiót „super absolute et dispensatione fratrum”, melynek értelmében a mindenkori generális perjel és általa választott tíz személy, – „prior generalis pro tempore existens et alii decem dicti ordinis priores, vicarii vel alii fratres, quos idem prior generalis ad id idoneos esse reperit et duxerit eligendos . . .”²⁴ – „ab anno Domini 1520 usque ad centum annos”²⁵ oldozhatja fel a rendtagokat. Az esztergomi érsek, bíboros levele abból a szempontból is érdekes, hogy „ad petitionem . . . prioris generalis” engedi a „Szent Pál első remete rendje” kizárólagos elnevezés használatát a pálosoknak a „Szent Ágoston rendje” helyett, vagyis ettől kezdve csak ez a nevük, a „sub regula sancti Augustini”²⁶ kitétel elmarad. Gyöngyösi kötelességének megfelelően vizitálta a pálos kolostorokat: 1521-ben Monyorókeréken találjuk a Vfr 256 leírása szerint: „Anno Domini 1521. Cum reverendus pater frater Gregorius de Gengjes sacri ordinis nostri prior generalis officium suae peregrinationis exequetur, applicuit gratia visitationis ad monasterium nostrum Moniorokerek vocatum”²⁶

„Inventarium”: Ez az Egyetemi Könyvtár (Budapest) 115. számú latin kódexe, a „Liber viridis”.²⁷ Erre utal félreérthetetlenül a *Vitae fratrum* prólogusa: „Proinde ipse qui tempore mei generalatus singulorum monasteriorum nostri ordinis tam in Hungaria, Germania²⁸ quam in Sclawonia existentium capsas, scrinia et arcas indagaram et variarum litterarum tenore perlegeram unum inventarium omnium privilegiorum et vitas fratrum et praesertim generalium, cum aliquibus emergentibus negotiis elucubraram . . .”. A kódex első része 68 pálos kolostor²⁹ okleveleinek regesztáit tartalmazza, a másodikban pedig egyrészt a remeterendre, másrészt a karthauziakra vonatkozó pápai és egyéb intézkedéseket találjuk.

Élszakadva a *Vitae fratrum* kezdetben idézett szövegétől, meg kell említeni az Egyetemi Könyvtár (Budapest) 131. számú latin kódexét,³⁰ mely Simontornyai Gergely luteránus prédikátor és frater

²¹ Ideiglenes számozással az első mondat a 31., a második az 55. lapon található.

²² Köszvényről szzenvedett Bakócz és II. Ulászló is.

²³ Cod. Lat. 115. ff. 10–11. in MEZEY, *Codices Latini Medii Aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*. Bp. 1961. 191. A „Liber viridis”, vagyis a 115-ös kódex f. 10r-ón ez a marginális glossza olvasható: „Ad supplicationem R. P. fratris Gregorii de Gengyes A. D. 1521.” mellette pedig Bakócz levele. Ha a levél tartalmát helyesen értette az egyelőre ismeretlen glosszátor, akkor tudnia kellett Gyöngyösi generalátusának valódi idejét is. Az oklevél: Dl. 34464.

²⁴ Dl. 34463.

²⁵ ibidem, ff. 11v–12r in MEZEY, *Codices Latini* 191–192.

²⁶ A szerzetesi fogadalmi formula szövegéből természetesen nem maradhat ki „Ego frater N. facio professionem et promitto obedientiam Deo omnipotenti et beate Marie virgini ac omnibus sanctis et tibi fratri N. vicario de B. nomine et vice generalis prioris vel provincialis Ordinis fratrum heremitarum sancti Pauli primi heremite et successorum eius. Vivere sine proprio et in castitate secundum regulam beati Augustini . . .” Declarationes constitutionum, Rubrica 64: De modo professionis faciende tam a fratribus presbiteris quam conversis (ff. 145v–146r).

²⁷ A prior generalis Gyöngyösi helyettese János volt, aki őt követte 1522-ben hivatalában (1537-ben halt meg Csáktornán). Vfr 242: „Eligitur in priorem generalem reverendus pater frater Joannes tertius, qui per biennium explevit vicem praedecessoris sui Gregorii tertii prioris generalis”. Mondhatjuk nyugodtan, csak ezért volt két évig vicarius generalis, mivel Gyöngyösi is annyi ideig volt hivatalában.

²⁸ MEZEY, *Codices Latini* 188–199.

²⁹ Germánián természetesen Ausztria értendő.

³⁰ cf. *Documenta Artis Paulinorum* I, p. VII., Hervay Ferenc bevezetését.

³¹ Cod. Lat. 131. in MEZEY, *Codices Latini* 212–215.

Gregorius levelezését őrizte meg 1534-ből.³¹ Feltételezésünk szerint frater Gregorius nem más, mint Gyöngyösi Gergely. Egyrészt a *Vitae fratrum*ból megismert generális perjelek cursus honorumába jól illik a volt generális perjel vikáriusi vagy perjeli hivatala a rend valamely jelentősebb kolostorában – és Gombaszög (Gömör megye) a mohácsi vész után is gyarapodott anyagiakban és tekintélyben – másrészt Simontornyai tisztelettel ír neki, amiből megtudjuk, hogy személyesen nem ismerték ugyan egymást, de frater Gregorius híre és irodalmi ténykedése jól ismert a már luteránus levélíró előtt.³² Frater Gregorius a gombaszögi kolostorból válaszol a Luter posztillát ajánlgató sorokra 1534. január 3-án. Gyors válasz érkezik: „Datae in desertis Hungariae in profesto Epiphaniae”, amire a háromhegyi kolostorból (Abaúj megye) január 9-én kelt hosszú írás zárja az egymás véleményét fürkésző, tüzes, de ugyanakkor majdnem baráti hangú levelezést.

Gyöngyösi 62 éves ekkor: élete további alakulásáról forrásaink hallgatnak.³³

II.

„*Epitoma seu brevolgia in quo omnium religiosorum profectus et profectuum adminicula. Itemque defectus et defectuum antidota describuntur*”.³⁴ E művét, az Epitomát, István generális perjelnek ajánlja: „ad reverendum patrem fratrem Stephanum ordinis Pauli primi heremitaie generalem priorem . . .”. A Decalogusban így ír róla: „. . . prout vidit reverendus pater Stephanus custos sancti patris, et postea bina vice prior generalis effectus . . .”.³⁵ Tehát korábban remete szent Pál testének őre volt. A rend elnevezését illetően érdemes megfigyelni a következő, feltétlenül Bakócz idézett levele előtti időből származó fogalmazást. Az első fejezet így kezdődik: „reverendo ac benignissimo in Christo patri et fratri Stephano, universorum fratrum heremitarum beati Pauli primi heremite. Sub regula divi Augustini Deo militantium generalis priori, frater Gregorius Gengiiesinus verbi Dei concionator indignus”. Lórántházi IV. István³⁶ két alkalommal volt a pálosok generális perjele: 1496–1500 és

³¹Cod. Lat. 131. ff. 46r-v. Kiadása: *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. Bp. 1904. II, 132–138. Magyar fordítása RÉVÉSZ Imrétől, *Simontornyai Gergely, ösméretlen magyar református 1534-ből*. Sárospataki Füzetek 1864, 585–594. Sajnos csak részletet közöl a levelezésből: *Régi magyar levelestár (XVI–XVII. század)*. Bp. 1981. 59–61. Révész I. fordítását veszi át.

³²Frater Gregorius Simontornyainak, 1534. január 3.: „Te vero homo amice, quisquis es, ob favorem, quem in me singularem geris, et amo, et observo, oroque Dominum, ut viam sinceriozem mandatorum Dei invenias et percurras. Vale et nube felix detectus pectora, vive . . .”. Simontornyai válasza, 1534. január 5.: „Amice, quamvis te nondum in carne viderim, libenter tamen ob diligentiam tuam, quam in Musas et literas sacrationes prae te fers, complector et utinam possim ore ad os loqui, ut intelligeres . . .” cf. *Egyháztörténelmi emlékek . . . II*, 313–314. A levelezés hangulatára: Simontornyai írja „ut postillam patris Lutheri dominatio vestra habent, admoneo, nam sol hic ea postilla librum elegantiozem non vidit” (az első levélből), Gregorius válasza az ajánlásra „nolo enim cum mulierculis Salomonis facere commercium, ne abducar. Dicam apertius: nolo Germanica illuvie inquinari, eo quod timeam Dominum, qui mihi proposuit non Lutherum desertorem, sed Petrum pastorem, cui dixit: Pasce oves meas” (január 3-án, Gombaszögről kelt levél) ibidem pp. 312–313.

³³Nem térhettem ki, egy egyelőre teljes biztonsággal nem tisztázható kérdésre: vajon Gyöngyösi Gergely és Gregorius Pannonius vagy (Bánffy) Coelius Gregorius Pannonius egy személy-e vagy sem? A teljesen alaptalan Bánffy nevet Dézsinek köszönhetjük (cf. DÉZSI Lajos, *Szent Ágoston reguláinak magyar fordítása Coelius(Bánffy) Gergelytől*. (1537). Bp. 1900. és VERESS Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai, 1221–1864*. Bp. 1941. (Olaszországi magyar emlékek, III. k.) 264. Ez utóbbi szerint Bánffy 1545-ben halt meg Rómában.

³⁴Budapest, Egyetemi Könyvtár: RMK III. 192-es példány.

³⁵Ideiglenes számozással a 49. lapon.

³⁶Vfr 32: „De electione et vita fratris Stephani prioris provincialis . . .”. A prior provincialis pedig, amint a fejezet szövegéből kitűnik, az esztergomi egyházmegyében élő remeték perjele. A Vfr-ban, legelső említésekor István, mint „futurus eremitarum generalis” szerepel (Vfr. 13). Ez feltűnt a kézirat (Ab 151/c) glosszátorának is, és a generális szóhoz kapcsolódóan megjegyezte: „intellige lato sensu, vel

1506–1512 között. Az Epitoma a második generalátus idején íródott a 26. fejezet tanúsága szerint: „et secundario te in priorem eorum generalem delegerunt”.³⁷ Idéztük az 1510 körüli datálást, amikor a fenti textus értelmében Gyöngyösi hitszónok volt, tehát a mű még Magyarországon készülhetett.³⁸

A római évek gyümölcsei a Directorium, a Declarationes constitutionum és a Decalogus.

„Incipit directorium singulorum fratrum officialium ordinis sancti Pauli primi heremite sub regula beati Augustini episcopi militantium.”³⁹ Az ajánlás kétségtelenné teszi a szerzőséget és a keletkezés helyét: „frater Gregorius Gengiesinus prior sancti Stephani rotundi in celio monte de urbe. Reverendissimo in Christo patri et domino domino Bernardino episcopi Sabinensi et cardinali sancte crucis orationes dicit et presens dedicat opus”.⁴⁰ Bernardino de Carvajal spanyol származású bíboros, 1509–1511 között sabinai bíboros püspök volt, majd rövid megszakítás után ismét viselte e címet 1513-tól 1521-ig.⁴¹ E mű írását megelőzte az Epitoma: „Mirabitur forsitan aliquis me iamiam plura scribentem de statu reverendi patris prioris generalis . . .”⁴²

„Incipiunt declarationes constitutionum ordinis fratrum heremitarum sancti Pauli primi heremite etc. Super passus obscuros earundem, partim ex actis capitulorum generalium, partim vero ex privilegiis ordinis eiusdem et iure canonico, recollecte.”⁴³ Keletkezését, pontosabban nyomtatásban való megjelenését 1518 utánra kell tennünk: „prout contigit nobis, dum litigabamus cum Lateranis in anno 1518 . . .”⁴⁴ de 1520 előttre is, hiszen generális perjelként ilyen komoly erőt igénylő könyv megírására nemigen lehetett ideje, emellett számolni kell még betegségével. Feltételezhetjük, hogy a munka lényegében már 1518-ra készen volt és csak a textus véglegesítésekor, a nyomdai eljárás

generaliter omnibus praesidens” (Vfr 13). Egyébként ebben a korai időben rendről, generálisról beszélni még nemigen lehet, inkább csak szervezkedésről. A glossátor, mint látható, szintén a későbbi értelemben próbálja magyarázni a generális szót, mivel használatának furcsasága a Vfr-nak az elején, neki is feltűnt. Ez a kéziratos példány legalább két kéz írása, melyek a 97. laptól válnak szét. Az első kéz munkája – szemben folytatójával – több ízben hibás volt és javításra szorult (pl. Vfr 12., 16., 25., 28., 39., 56., 63., 66., 69., 70., 75, bis, 77. lapon). Tehát a Vfr által legelőször említett István – véleményem szerint – nem prior generalis, hanem prior provincialis volt, ezért nem lehet vele kezdeni az István nevű generális perjelek sorát, ellentétben az *Arcok a magyar középkorból* című kiadvánnyal (Bp. 1983.). Az Epitome címetét következtesen IV. Istvánnak tartjuk.

³⁷ f. 49v. A generalátusi officium hatéves időtartama szinte teljesen kizárt.

³⁸ Erdemes figyelni saját nevének említésére: „. . . ipse qui religionis sacramentum assumpsi Deumque et beatam virginem Mariam, nec non magnum Gregorium nominis mei sanctum ac beatum Paulum primum heremitarum mihi doctores sapientie et duces virtutis delegi . . .” Compilationis causa, c. 2. ff. 36r-v.

³⁹ Budapest, Egyetemi Könyvtár: RMK III. 191.

⁴⁰ f. lv.

⁴¹ MÁLYUSZ, 19., EUBEL, C., *Hierarchia Catholica Medii Aevi* . . . Vol. III. Monasterii 1910. 4–5. és *Lexikon für Theologie und Kirche* (1931., F. Lauchert) II, 771.

⁴² Norma prioris generalis, f. 2r.

⁴³ Budapest, Egyetemi Könyvtár: RMK III. 193. A forrásokra vonatkozóan ez található a Decalogusban: „. . . sicut enim in cronicis et scripturis ac privilegiis ordinis nostri invenitur . . .” (ideiglenesen az 55. lapon). Tehát Gyöngyösi korát megelőző történeti feljegyzés létezett a rendben, talán Dombrói Márk sem járt töretlen úton.

⁴⁴ MÁLYUSZ, 18., az idézett mondat az első rubricában található, magyarázatát és a mű bővebb bemutatását más alkalommal szeretném elvégezni. – Gyöngyösi e művében – egyebek mellett – többször hivatkozik XVI. századi káptalani határozatokra, pl. 1505. (Rubr. II., f. 69v), 1507. (ibidem), 1509. (pápai bulla, Rubr. IV., f. 75r). A főszövegben említett 1518-as évszám után a legfontosabbat idézzük: „Item anno 1516. tempore reverendi patris fratris Johannis de Zalonchemen, fuit in capitulo generali diffinitum, ne patres generales audeant a prelatibus domorum aliquas pecunias pro se ipsis extorquere.” Rubr. III: De resignatione prelationis prioris generalis seu provincialis (f. 73r). Tehát Gyöngyösinek 1516 után is kellett dolgoznia művén, figyelme még a „nuperrime” történetekre is kiterjedt.

megkezdése előtt jegyezhetette be Gyöngyösi a közelmúlt eme vizsálját. A 45-ös rubricánál említi az Epitomát.⁴⁵

A *Declarationes constitutionum* példányának impresszuma: „*Impressum Rome per Antonium de Bladis de Asula Brixien(s)i*”.⁴⁶ Tehát ez Antonio Blado római nyomdász munkája, aki 1516-ban kezdte működését a Városban.⁴⁷ Ugyanezzel a nyomdással találkozunk a Szabó Károly féle RMK III. 237. számon leírt példányon is: „*Commentaria in antiquas ordinis S. Pauli constitutiones. Rome per Antonium de Bladis*”. Szabó ezt az adatot Vincze Gábornak a Magyar Könyvszemle 1878-as évfolyamában ismertetett XVII. század közepéről (1755 körül) származó pálos könyvjegyzéke alapján hozza.⁴⁸ Véleményünk szerint ez a fentebb bemutatott *Declarationes constitutionum*mal azonos.⁴⁹

Antonio Blado római nyomtatványai közül számunkra első kiadványainak egyike a legérdekesebb: „*Decalogus de sancto Paulo primo heremita comportatus per Uenerabilem|patrem|fratrem|Gregorium|de Gen|gyes| priorem|san|cti Stephani Ro|tundi| in urbe et correctus per Reverendum patrem Fratrem Silvestrum sacri Palacii Magistrum*”. Jelzete a Vatikáni Könyvtárban: *Stamp. Barb. V. IX. 14.* Első alkalommal Florio Banfi (Holik Flóris) adott róla hírt 1953-ban (!).⁵⁰ E. Vaccaro Sofia pedig 1961-ben Antonio Blado római kiadványairól készített katalógusában leírta.⁵¹

A *Decalogus*⁵² címlapját is ugyanaz a metszet díszíti, mint a budapesti *Directorium* címlapját. Remete Szent Pál és Szent Antal láthatók a kenyérrel, felette a holló, a kép jobb alsó sarkában pedig, szerzetesi öltözetben térdel a szerző, amint a kezében levő kinyitott könyvet a szent elődöknek ajánlja, csuháján ez a három betű olvasható. „U. f. G.”, azaz „Uenerabilis frater Gregorius”, tehát Gyöngyösi Gergely.⁵³

Az *Archivio storico Capitolino*⁵⁴ két közjegyzői aktát is megőrzött.⁵⁵ Az első 1516. október 17-i, amikor Johannes Evangelista de Tosinis bibliopola, vagyis könyvkereskedő hatvan példányra kötelezi magát és elismeri, hogy négy arany dukátot vett fel, Georgiustól (sic!), a Santo Stefano Rotondo perjelétől. A második akta 1516. november 7-i,⁵⁶ melyben Antonius de Asula stampator sive impressor librorum in Urbe megegyezik a Santo Stefano Rotondo perjelével a Remete Szent Párról szóló beszédek kinyomatására kétszáz példányban és három héttel később, 1516. november 29-én elkészült a *Decalogus* nyomtatásával.⁵⁷

⁴⁵f. 117r. „Rubrica 45 (De visitatione vicariorum): De hac parte alias plenius scripsimus in brevilio c. XIX.”. Tehát az Epitoma előbb keletkezett.

⁴⁶f. 170r, ezzel kapcsolatban cf. BARBERI, F., cikkét a *Dizionario biografico degli Italiani*, t. X. 1968. 753–756.

⁴⁷cf. BORSA, Gedeon, *Clavis Typographorum Librariorumque Italiae 1465–1600*. Bp. 1980. II, 103. pontos felvilágosítást ad Antonio Blado tevékenységéről hely és év szerint.

⁴⁸VINCZE, 25.

⁴⁹Címlapja szerint az Egyetemi Könyvtár példánya is Lepoglaván volt: „*Monasterij Lepoglavensis Ordinis Fratrum S. Pauli primi Eremitae*”. (Bp. Egyetemi Könyvtár: RMK III. 193. f. 63r).

⁵⁰BANFI, Fl., *La chiesa* . . . 300. (27. j.)

⁵¹E. VACCARO SOFIA, *Catalogo delle edizioni romane di Antonio Blado Asolano ed eredi, 1516–1593*. Fasc. IV. Roma 1961. 313. Nr. 1373.

⁵²A mű 1532-es krakkói (újra?) kiadása, tekintettel arra, hogy senki sem látta, erősen kétségbevonható.

⁵³A római példányra – az egyetlen ismert példányra! –, a három betűre és értelmére Mgr José RUYSSCHAERT, a Biblioteca Apostolica Vaticana igazgatóhelyettese hívta fel figyelmemet egy tanulmány révén, melyekért neki tartozom köszönettel: *Trois recherches sur le XVIe siècle romain*. Rome 1973. 11–19. (Archivio della Società Romana di Storia Patria, terza serie: vol. XXV – Annata XCIV – Fasc. I–IV).

⁵⁴*Archivio storico Capitolino*, Sezione notarile, I, t. 529, f. 215.

⁵⁵A szerződést már ismertette BERTOLOTTI, A., *Artisti Lombardi a Roma nei secoli XV, XVI e XVII*. Milano 1881. I, 362–363.

⁵⁶cf. 54. j., f. 190.

⁵⁷cf. BANFI, 300., „*Impressit Rome Antonius de Asula. Anno M. d. xvj. Die XXIX. Nouemb.*” (*Decalogus p. 79.*)

A primus inventor Florio Banfi sorai álljanak itt befejezésül: „Nella Vaticana, sotto la segnatura 'Barb. V. IX. 14', ho rinvenuto un'opera dello stesso Gyöngyösi, non considerata dai bibliografi ungheresi: Decalogus . . .”^{5,8} Ha lassan is, de eljött az ideje a „non” ellenkező értelmű megfogalmazásának.

Sarbak Gábor

Ádám alakjának világirodalmi előzményeihez*

Ádámnak, mint az egyetemes emberi szimbólumának Madách előtt számos világirodalmi előzménye van. Ezek többsége csak indirekte – mintegy a köztudat szimptomái – hathattak Madách témaválasztására. Közülük csak Milton *Elvesztett Paradicsomát* ismerte minden bizonnyal. Olvashatta német, francia nyelven, de magyarul is, hiszen Bessenyei Sándor Milton fordítása a tragédia megírása előtti két ízben is megjelent (1796, 1817), igaz prózai formában. Voinovich Géza is említi röviden Milton kis mértékű hatását, felhossa a paradicsomi jelenetet és azt is, hogy az *Elvesztett Paradicsom* XI. és XII. könyvében Mihály arkangyal megmutatja Ádámnak az emberiség jövődjét.¹ Mindezt inkább utalások formájában teszi Voinovich, pedig Milton és Madách műve lényegesen több párhuzamosságot mutat, és a Genézis szövegétől való eltérésekben is van hasonlóság. Lucifernek az I. színben foglalt patetikus hangú lázadása Milton Sátánjára emlékeztet, akinek az eposz első könyveiben olyan nagy a szerepe, hogy voltak akik – tévesen – a mű főalakját tekintették benne, amit a modern anglistika meggyőzően megcáfolt.² Madáchnál az ósgonosz nemcsak a tudás, hanem az élet fájának a birtoklását is megkapja az Úrtól – a Bibliától eltérőleg – aminek ugyan Sátán semmi hasznát nem veszi, Miltonnál kimondottan nem, de ez a motívum némileg emlékeztet arra, hogy az *Elvesztett Paradicsomban* a két fa egymás mellett van, és hogy Sátán az élet fájára telepedve kémleli ki az Édenkertet és az első emberpárt, mintha ezáltal valamiképp ezt a fát is birtokába venné.³ Még jelentősebb az a mozzanat, hogy Miltonnál a bűnbeesés után az első emberpár az öngyilkosságra gondol, hogy megmentse ivadékait a rájuk váró keserves sorstól. Miltonnál előbb Ádám kesereg hosszasan a jövőn, mire Éva közös öngyilkosságot ajánl fel, ám ezt Ádám elutasítja, mert ez esetben az Úr még nagyobb büntetéssel sújthatná őket.⁴ Meg kell itt jegyezni, hogy Miltonnál Éva ekkor még nem vár gyermeket, a Genézisnek megfelelően csak a paradicsomból való kiűzetés után történik fogantatás. Madáchnál Ádám az öngyilkosságot készül vállalni a jövő érdekében, de ettől Éva anyasága menti meg. Főként pedig abban van a párhuzamosság, hogy mindkét műben Ádám megismeri utódai, az emberiség történetét, Miltonnál a bibliai történet és eszkatológia szerint,⁵ Madáchnál pedig Ádám megéli azokat a vezéreszméket, melyeket költője – és kora – a világtörténelem fő mozgatóinak tart. A jövőt ábrázoló képek rendezője is más: Miltonnál Mihály főangyal, Madáchnál Lucifer, a tagadás és a kritika szelleme.

Ádámnak, mint az emberiség reprezentánsának a szerepeltetése azonban nem Milton eposzában jelentkezik meg először. Haraszti Gyula *Az ember tragédiájáról* írott tanulmányának egyik lábjegyzetében⁶ utal a téma egy régebbi változatára, a korai francia reneszánsz, az ún. lyoni kör egyik legjelentősebb képviselőjének, Maurice Sceve-nek *Microcosme* c. elbeszélő költeményére. Ezt Madách

^{5,8} BANFI ut supra.

*A szerző kiegészítéseit és a tanulmányról szóló vitát l. folyóiratunk e számában.

¹ VOINOVICH Géza, *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Bp. 1922. 483–484. A két mű kapcsolatára már Szász Károly és Greguss Ágost is utalt.

² SZENCZI Miklós utószava *John Milton Válogatott Műveihöz*. Bp. 1978. 474. G. K. HUNTER is Ádámot és Évát tekinti a mű főalakjainak. *Paradise Lost*. London, 1980. 188.

³ *Paradise Lost*. Book IV. 194–198, 218–222. (A Genézisben is a kert közepén van a két fa.)

⁴ *Paradise Lost*. Book X. 818–824, 853–859, 981–1028.

⁵ *Paradise Lost*. Book XI. XII. SZENCZI Miklós, *l. m.* 477–478. „A viszonylag egyszerű mesét Milton a csatlakozó epizódok révén a világtörténelem enciklopédiájává fejleszti.” Uo. 481.

⁶ HARASZTI Gyula, *Madách Imre*. Modern Könyvtár 128. sz. Bp. 1912. 46. lábjegyzet.

aligha olvashatta, de Milton valószínűleg igen, ha másképp nem, hát Du Bartas *La Sepmaine ou Création du Monde* című eposzán keresztül, mely rendkívül népszerű volt a korban éppen Angliában. Haraszi óta a Sceve-filológia sokat gazdagodott, így érdemes a Microcosme-ról írni, mint az Ádám-tematika előfutáráról, és mint a bibliai őszülökre vonatkozó európai köztudat egyik jelentős költői megnyilvánulásáról. A „microcosme” ugyanis általában az embert jelenti, és az emberi nem képviselője Sceve-nél: Ádám.⁷ Bizonyos fokig Du Bartas-nál is, főleg az említett eposzt folytató *La Seconde Sepmaine*-ben.

Hogy Ádám epikai hős, méghozzá lényegében pozitív alak lehessen – bár tőle ered a hittételek szerint az eredeti bűn –, ezt a középkori keresztény hagyomány tette lehetővé. Ismeretes, hogy Danténál a Pokol negyedik énekében (55. sor) Krisztus az őszülőket – Ádámot és Évát – az ótestamentumi patriárákkal együtt magával viszi a mennybe, noha őket terheli az ősbűn, Milton eposzának kezdő sorait idézve: „Az ember első engedetlensége, a tiltott fa gyümölcsének halált hozó megzilelése.”⁸ A középkori hagyomány szerint az őszülők haláluk után nem is a pokolba kerültek, hanem csak a „limbus”-ba, mely afféle közömbös hely a keresztleetlenek számára. Így jelenik meg Ádám az egyik legjelentősebb francia misztérium-drámában, Arnould Gréban 1452-ben előadott *Mystère de la Passion*-jában is. A dráma elején a főangyalok magasztalják Istent a teremtés művéért, de Lucifer és társai „göggükben” gáncsolják azt, és ezért a pokolra vettetnek. Az első emberpárt kígyó képében elcsábítják. Ádám és Éva haláluk után a „limbus”-ba kerülnek. Itt Ádám az ótestamentumi prófétákkal együtt imádkozik a Messias eljövételéért. A dráma főcselekménye a passzió, Jézus szenvedése és halála. Jézus halála után leszáll a poklokra, ill. a limbus-ba, és onnan magával viszi a mennybe az őszülőket a nagy prófétákkal együtt, a démonok nagy bosszúságára.⁹

A középkori hagyomány alapja nyilván az ágostoni „felix culpa” felfogás, mely szerint a tiltott fa gyümölcsének megzilelése vétek volt ugyan, de végeredményben az Isten Fia által eszközölt megváltást eredményezte. Ilyen módon Ádám és Éva a *vétkező*, de *megváltható* emberiség jelképévé válhattak.

A bibliai Kain esetében már nehezebb a katartikus megoldás a világirodalomban. Byron Cain-jában, hiába Adah odaadó asszonyi szerelme, Kain, bár tragikus hős, nem találja meg lelke békéjét. Victor Hugónál a *Századok Legendájában* és a *Sátán végében* tőle ered az ősbűn. Mark Twain-nek Dieter P. Lotze által említett posztumusz novellájában *A titokzatos idegenben* (*The Mysterious Stranger*) Sátán csak a világ értelmetlenségével tudja vigasztalni a főhőst.¹⁰ Madách is *Az első halott* című költeményében, bár szintén tragikus hősnek itéli Kaint, őt teszi felelőssé az emberiség szenvedéséért.

Maurice Sceve a középkori hagyományt követő, de már félig reneszánsz gondolkodó. Művében Ádám „jó angyalának” sugallatára „megálmodja” az emberiség jövőjét, amely nála is, mint később Miltonnál a bibliai történet fonalán halad végig. Azonban ez az álom – bár meglehetősen zavaros –, az antik világ történeteit is magában foglalja, az egyiptomi, görög és római világra is kiterjed, szinte párhuzamosan a héber történelemmel, és nagy gondot fordít az antik tudomány, filozófia és művészet eredményeire, az eljövendő találmányokra. Sceve vilásképe ugyan még ptolemaioszi, de ez is, mint az emberi elme csillagászati megismerésének sikere szerepel nála. Mi több, Ádám, tulajdonképpen még nem török össze lelkileg a paradicsomból való kiűzetés következtében, ekkor még önlábára áll, csak Ábel halála miatt esik kétségbe. A paradicsomon kívül eleinte hamarosan feltalálja magát, a kitörő vihar és zivatar megrémíti ugyan, de utána okul belülről, kalyibát épít maga és családja számára, dolgozni

⁷ Maurice SCEVE, *Microcosme: Texte établi et commenté par Enzo Giudici*. Cassino-Paris, 1976.

⁸ „... Mans First Disobedience and the Fruit of the Forbidden Tree, whose mortal Tast Brought Death into the World, and all our woe...” *Paradise Lost*. Book I. 1–3. Az „engedetlenség Miltonnál nem valami szolgai alázatot jelent, hanem az ész és a szeretet követelményét”. O. A. PATRIDES, *Approches to Paradise Lost*. London, 1968. 181–193. főleg: 102.

⁹ *Le Mystère de la Passion d'Arnould Gréban*. Édition critique par Omer JODOGNE. Bruxelles, 1965. Cherubin (a kérés) előbb Sethnek jósolja meg apja jövődj megváltását: 1375–1377. sor. Ádám imája a Messias eljövételéért: 1768–1771. A nagy prófétákkal együtt könyörög, az ima Ádám szavaival ér véget: 2049–2055. Jézus halála után felviszi Ádámot örök birodalmába (en mon royaume perdurable): 26141–26250. Évát is a prófétákkal együtt: 32631–32702. A kritikai kiadás az 1458. évi kézirat alapján készült. A rendkívül hosszú misztériumdrámát négy napon át adták elő.

¹⁰ Dieter P. LOTZE, *Imre Madách*. Boston, 1981. 102–103.

kezd, értelmét használja, s ha a halált nem is bírja többé elkérni, „homo faber”-ként uralma alá kezdi hajtani a természetet, és ezt hagyja utódjai számára örökül.¹¹ A befejező mozzanat – mint Miltonnál – Krisztus váltságahalálának és feltámadásának víziója, de az álom folyamán későbbi események is megjelennek, mint pl. Amerika felfedezése. Munkája, küzdelme révén – legalábbis részben – Ádám mintegy már megváltja magát a rá nehezedő büntetéstől. Ugyanezt éri el Éva anyaságával. A tiltott fa gyümölcsének leszakítása a Gonosz győzelme, de egyúttal kudarca is. „Diray-je, Eve, que trop tu fus pour toy friande, Ou vrayment pour nous heureusement gourmande? La Parque te rendant dedans ton sein entree Idoine a concevoir autre vie engendree? (Livre premier, 322–326.) (Mondjam-e azt, Éva, hogy te magad számára túlságosan torkos voltál, vagy hogy valójában a mi számunkra szerencsés módon étkes? A Párka kebeledebe adta a lehetőséget a fogamzásra, és egy más élet világra hozására?) Sceve-nél a Gonosz, szándéka ellenére, Évát az engedetlenség „termékennyé” tette.¹² Ez persze megint nem egyezik meg a Genezissel, mert ennek első, elochimista változata szerint Éva nyilván kezdettől termékeny volt, hiszen Isten az embernek kétneművé való teremtese után a szaporodásra, a sokasodásra hívta fel az első emberpárt. Évának ez a későbbi „termékennyé” tétele Sceve-nél azonban korántsem jelenti azt, hogy első gyermeke, Kain még az Édenben fogamzott volna. (Az első fogantatás a Genézis 4. alapján világos, hogy a kiűzetés után történt, ellentétben a Tragédia 1863-ban megváltoztatott soraival.) Sceve a „termékennyé tétel” megállapítása után azonnal utal a „második születésre” is,¹³ amely már a halhatatlanságot biztosítja, világos, hogy itt már Jézusra gondol, akinek megjósolásával Éva is visszavág Lucifer vádjára, bár Madáchnál Jézus elkövetkező születése nem a halhatatlanságot, hanem csak a „testvériséget” hozza majd el.

Sceve-nek – egyébként nehezen olvasható, olykor zavaros – hároménekes eposza már lényegében Ádámot „fausti emberként” mutatja be, aki vétke után éppen munkája, törekvése, küzdelmei révén – bár Sceve állandóan utal az égi kegyelemre is – megváltható, Éva pedig anyasága révén. (Tegyük hozzá, e „küzdelmek” Sceve-nél nem történelmi jellegűek, mint Madáchnál, inkább a természeti erők felhasználásában, a tudás fejlesztésében és a művészi tevékenységben érvényesülnek.) A jövőt Ádám Sceve-nél – mint Madáchnál – „megálmodja”, ez a jövő lényegében Krisztus feltámadásáig terjed, noha Sceve – eléggé szervesen – olykor későbbi eseményeket is beleszó a művébe.

Már említettük, hogy Sceve műve Du Bartas *La Sepmaine de la Création* című, először 1578-ban megjelent, később folytatott és Angliában különösen népszerű műve révén hatott Miltonra, Hunter pl. éppen a *Paradise Lost* XI. és XII. könyve (ezekben látja meg Ádám az emberiség jövőjét) elemzésekor említi több ízben is Du Bartas-t.¹⁴ Du Bartas első eposza az ember Teremtésével és a hetedik nap csöndjével befejeződik. A *La Seconde Sepmaine ou l'Enfance du Monde* tárgyalja a bűnbeesés történetét, Ádám jövőbe látását, a Babel toronyét az özönvízig. A francia költő, főként az első részben, minduntalanul kitérőköt enged meg magának, hol az antik mitológiára, hol a korabeli már elavult tudományos elképzelésekre, hol későbbi, történelmi eseményekre.¹⁵ Milton eposzában – a IV. könyvtől kezdve Ádám – Évával együtt – a főszereplők, sőt a XI. és XII. könyvben, a Mihály arkangyaltól inspirált látomásában már úgy jelenik meg, mint az emberiség reprezentánsa.¹⁶

Az *Elvesztett Paradicsomban* ez a látomás a bibliai történet (özönvíz, patriarchák, a választott nép stb.) fonálán halad. Ámde az egyes biblikus jeleneteknek Milton aktuális vagy egyetemesen emberi

¹¹ Miltonnál Ádám mint „homo faber” nem szerepel. Madáchnál csak utalásképpen a III. színben. Viszont Augustin Doležal művében újra jelentkezik ez a motívum. L. alább a 21. sz. jegyzetet.

¹² Feconde contre soy t'a faite ce Dragon. *Microcosme*. I. 330

¹³ Car depuis mort de l'un se fit engendrement De l'autre qui encor n'a son commencement. *Microcosme* I. 326–327. ... seut le Vivant Eternel Que la femme goust a premier mort, que la vie, Qu'elle sentit bientost d'une autre poursuivie. Uo. 335–336.

¹⁴ G. K. HUNTER, *Paradise Lost*. London–Boston–Sidney, 1980. 153. 162.

¹⁵ Guillaume de Saluste Sieur Du BARTAS, *La Sepmaine ou la Création du Monde*. Kritischer Text der genfer Ausgabe von 1581 herausgegeben von Kurt Reichenberger. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1963. 1–2. kötet. *La Seconde Semaine ou l'Enfance du Monde* (A második hét vagy a világ gyermekkora). Új kiadás, Chapel Hill, 1941.

¹⁶ G. K. HUNTER, *I. m.* 155. „Adam is drawn through Books XI and XII as our representative ...”

jelentést ad. Így ő is beszél az emberi találékonyaságról, a munka eredményeiről, de ezek veszélyeiről is. Az elkövetkező bűnös korszakok rajzában pl. a háború szörnyűségeit olyan megrázóan jeleníti meg, hogy ez – egyes kritikusi szerint – szinte békepropagandának hat.¹⁷ Utána azonban Milton az elpuhultság és az ebből következő kicsapongás következményeiről rajzol sötét képet. Nála a paradicsom elvesztése után – mint egyik újabb elemzője G. K. Hunter megállapítja – az ember az állandó lehetőség (The Everlasting Maybe) állapotába kerül, a küzdelem és a bukások, a változtatások képességének, és így a megválthatóság lehetőségének állapotába.¹⁸ Ezeknek a küzdelmeknek és veszteségeknek az értékelése erősen vallási szemléletben fogant, de az író személyes véleménye is érezhető. Így pl. az özönvíz leírása után a bibliai Nimród, a „nagy vadász” alakjában – mint később Victor Hugo – a zsarnokot ábrázolja, aki a Bábel tornya építésére az otthonukból kihurcolt szolgák seregeit kényszeríti, míg Isten meg nem szánja a kegyetlenül robotoltatott nyomorultakat és össze nem zavarja a nyelvüket. Sceve-nél még a torony építése az emberek közös munkájának tűnik, de Miltonnál itt már a zsarnokgyűlölő forradalmár indulata érezhető, aki így értékeli át a Bibliának ide vonatkozó részletét. A Bábel tornyot zsarnoki kegyetlenséggel építő Nimród kissé a madáchi fáraóra emlékeztet, aki egyéni dicsőségét akarja megörökíteni a gúlában, míg Éva megjelenése rá nem döbbsenti önző életére. A kicsapongás képe is mutat némi rokonságot a római színnel, itt is Éva Édenkertre való visszaemlékezése utaltatja meg vele a kéjek mámorát. Éva szerepe Miltonnál alárendeltebb, mint Madáchnál, de a bukás után is Ádám segítő és vigasztaló társa marad, akinek férje látomása alatti álma is vigaszt jelent a küzdelmes jövő szempontjából. Az emberiség további sorsát bemutató vízió Miltonnál is, mint Sceve-nél Krisztus megváltó áldozatában csúcsozódik ki, de utána Milton – röviden bár – a kereszténység elkövetkező történetéről is szól, és az egyházban bekövetkezett visszaéléseket is megbélyegzi. A végső megoldás Miltonnál az Apokalipszis szellemében következik be: a Messiás „az Asszony ivadéka” visszatér, és eljő az „új ég” és „új föld.. időtlen korszak.”¹⁹ A jövő biblikus képeibe így Miltonnál is történelmi és társadalmi mondanivalók épülnek bele, s így az *Elvesztett Paradicsom* – Szenczi Miklós szavai szerint – „a világtörténelem enciklopédiája”. Így érthető, hogy a miltoni hagyományokon nevelkedett angol romantikusok a XVIII. század végén az amerikai szabadságharc és a francia forradalom hatására az „Új Jeruzsálem” eszméjét evilágian, immanensen értelmezték át, elsősorban Blake, de nem kis mértékben a fiatal Wordsworth is. Romantikus messianizmussal az emberiség felszabadulását és boldog új korszakát remélve bizonyos „természeti természetfelettség” (Natural Supernaturalism) szellemében M. H. Abrams találó kifejezése szerint.²⁰

Meg kell jegyeznünk, hogy mind Sceve, mind Milton esetében Ádám csak passzív szereplőként álmodja végig, illetve vizionálja utódai történetét, semmiféle aktív szerepe nincs benne. Ezzel szemben Madách Ádámja valóságos drámai hős, aki nemcsak látja, de meg is éli, végig is küzdi, alakítja is (igaz, főként Lucifernek elmondott kívánságaival) az emberiség történetét, cselekvő emberként, még azokban a színekben is beleavatkozik az események menetébe, amelyekben szerepét a Madách-kritika „szemlélődőként” tartja számon, így a londoni és a falanszteri jelenetben (mindkét esetben Éva megjelenésekor).

Még mielőtt *Az ember tragédiájának* tárgyalására térnénk, meg kell említenünk egy, világirodalmi szempontból nem jelentős, de nem értéktelen művet, melyben Ádám jövőbe látásába, a bibliai történetek helyét már jelentős mértékben a kor időszzerű, reális problémái foglalják el. Ez a mű is alapjában véve teológiai fogantatású (szerzője evangélikus pap volt), végeredményben Milton-utánzat, de belevegyülnek már a felvilágosodás elemei is. Annál is inkább szólnunk kell róla, mert két neves

¹⁷ Joseph H. SUMMER, *The Embarrassments of Paradise Lost*. A köv. tanulmánykötetben: C. A. PATRIDES, *Approches to Paradise Lost*. London, 1968. „Surely Paradise Lost (XI. 680–693.) should be high on any list of books condemned as subversive by the ordinary military patriotic society.” 70.

¹⁸ G. K. HUNTER, *I. m.* 151. „instability of human experience its struggle and failure . . . capacity of change . . . opportunity of redemption . . .”

¹⁹ *Paradise Lost*. Book XII. 543–544. „The Womans seed . . . thy Saviour and thy lord. Book XII. 549–550.” New Heav’ns, new Earth, Ages of endless date Founded in righteousness and peace and love . . .”

²⁰ M. H. ABRAMS, *Natural Supernaturalism*. New York, 1971.

kutatónk (Voinovich Géza és Sziklay László)²¹ szerint lehetséges – bár nem bizonyított –, hogy Madách ismerte, és amelynek egyes mozzanatai emlékeztetnek Madách nagy művének némely fordulataira. Ez Augustin Doležal szlovák költő cseh nyelven írt, párbeszédekkel bőven ellátott eposza: *Az egész világ emlékezetes tragédiája (Pamětna Célemu Světa Tragedia)*, mely 1791-ben jelent meg. Sziklay szerint a mű 164–172. paragrafusában Ádám fiának, Setnek képet ad a világ elkövetkező fejlődéséről, s ebben nem a bibliai képsor uralkodik, hanem az emberiség jövőjének inkább művelődéstörténeti eredményei (ipar, kereskedelem, hadseregek, iskoláztatás, különféle vallások) érezhetően a felvilágosodás, nem történeti, hanem inkább hasznossági szemléletének hatására. Sziklay László hozzáteszi: „*Az ember tragédiájában*” a történeti színek sok részlete lehet Ádámnak e monológiának a forrása. De ez csak hipotézis.” Voinovich a „homo faber”-t, a munkálkodó Ádámot emeli ki a műből. A végszavak a Messiás eljövételét jósolják, mint az előző hasonló témájú költemények, de kantianus elemekkel. Krčméry szerint „az emberi társadalom etikai elemekből virágzott.” Doležal műve szerint, míg a másik világ metafizikai jellegű.²² Ilyen módon Doležal műve egy láncszem abban a fejlődési sorban, amely – részben – a teológiai megoldásból az etikai síkba teszi át az első emberpár történetét.

Madáchot, a XIX. század emberét nem az első bibliai emberpár története foglalkoztatta elsődlegesen, hanem – mint ezt Erdélyihez írt levelében meg is írta – századának nagy eszméi, amelyek érvényesülését az egyes történeti korokba helyezve vizsgálta meg. De erre a célra kitűnő meglátással hátrálta fel az Ádám–Éva-mítoszt, mégpedig drámai céljának megfelelően ezek a főalakok minden korban mintegy újjászületnek, s a kor eszméjét képviselő hősnak alakját öltik magukra. A főhős által megálmodott jövő most már semmi tekintetben sem igazodik a bibliai történetekhez, hanem a történelem fő korszakaihoz: egyiptomi deszpotizmus, görög demokrácia, hanyatló Róma, középkor, késő reneszánsz, francia forradalom, klasszikus kapitalizmus és a korban szereplő elméletek szerint elképzelt jövő. Madách irodalmi mintái közül bizonyíthatólag csak Milton eposzát említhetjük, annál inkább szerepeltek a mű fogatásában más témájú művek, így Goethéé, Byroné. Eszmei forrásait is kimutatta a kutatás: így főleg a liberális ideológiáét és a pozitívizmusét. *Az ember tragédiája* alapvetően más mű, mint az előbb tárgyalt költemények, Milton nagy eposzát is beleértve.

Mi az hát, ami mégis hozzákapcsolja a fent elemzett művekhez. Mindenekelőtt az az európai, Arannyal szólva, „tudalom”, mely Ádámban és Évában az emberiség őstípusait látta, és mint ilyenekről elképzelte, hogy utódaik jövőjét is megláthatják. A másik a „megválthatóságuk” eszméje, amelynek következtében Madách nagy műve tragédia ugyan, hiszen az álomjelenetek végkövetkeztése az, hogy az ember elbukik a kozmikus erőkkal szemben, de – etikai síkon legalább – katarctikus tragédia. Tragikus minden színben az, hogy a nagy és szent eszmék eltorzulnak a történelem gyakorlatában, de etikailag katarctikus, hogy Ádám mindig kész újra kezdeni, hogy nem tudja elfogadni a meglévő rosszat, és a XV. színben a Lucifer kínálta önzően sztoikus belenyugvást sem. Katarctikus, hogy a XV. színben Éva vallomása anyaságáról nemcsak lesújtja, de felemeli is, újra vállalja a bizonytalan jövőért a küzdelmet. Éva vallomása a legválásosabb pillanatban éri Ádámot, „szükségyszerű véletlen”, hogy a kétségbeesés végső lépésétől mentse meg Ádámot. A küzdés heroizmusa Madách *Tragédiájában* nemcsak közvetlen gyakorlati vagy művészi – mint a reneszánsz kori Sceve-nél vagy a felvilágosodás kori Doležalnál – hanem történelmi-társadalmi jellegűvé válik. E küzdésnek eredményessége és jutalma azonban nemcsak az álomjelenetek tanulsága, hanem az Úrnak a XV. színben felhangzó szavai szerint is kétségesek maradnak Ádám számára, éppúgy mint az egyéni halhatatlanság lehetősége. Ez kétség-telenül tragikus színezetű mozzanat. Marad azonban az embernek az Úrtól visszakapott etikai autonómiaja, melyet az Úrtól megjelölt és a Tragédia menetében is érvényesülő három szféra irányít: a lélekben felhangzó „égi szó”, a „költészetté és dallá” nemesülő nőiség és a rosszindulatú, de végeredményben előrevívó kíméletlen kritika; Sötér István találó szavai szerint, „kritikai kiegyenlítődése”.²³ A hármas szféra kijelölése előkészíti a mű végén felhangzó, feloldó, katarctikus hatású szöveget, és annak – bizonyos értelemben – tartalmát is ad. Évának a „második fogatására” vonatkozó jóslata a „testvériség” etikumát hozó Jézusra vonatkozik, de hogy ez a halál legyőzését is jelentené, erre nincs

²¹ VOINOVICH Géza, *I. m.* 481–483. SZIKLAY László, *A szlovák irodalom története*. Bp. 1962. 189–191.

²² Štefan KRČMÉRY, *Dějiny Slovenskej Literatúry*. I. 261. (Sziklay László szíves közlése.)

²³ SÖTÉR István, *Félkör*. Bp. 1979. 265–267.

utalás a Tragédiában. A madáchi Ádám sorsa lényegében a XIX. századi történeti, társadalom- és természettudományok szellemében alakul, bár megőriz valamit a régi vallási fogantatású Ádám-történetekből is, így pl. Ádám megválthatóságának tétele – etikai síkon – a küzdelem, Éváé az anyaság révén. Továbbá az, hogy Ádám mindezekben a művekben valami módon az emberiség jövőjének „látnok”, valamint hogy a három szférát az Úr jelöli ki, és hogy a mű az Úr biztató szavaival zárul. Így – bár laicizált módon – Madách Ádámja örököse a reneszánsz és a barokk megváltott Ádámjainak.

Horváth Károly

„Aranyálom” – Arany álma

1.

„Aranyálom!” – e költői szóval maga Arany János jellemzi élete egyik nehéz órájában beteljesületlen nagy tervét, pályájának korán felismert, de – úgy vélte – megvalósíthatatlanná vált alkotó feladatát:

Isten veled, jobb részem aranyálma!
Hü Toldi, Csaba, isten veletek!
Oly messze a cél, oly magas a pálma!
Rég törve lelkem, és a test beteg.
Ily hangulatban Istókom talál ma:
Előveszem – ha mire mehetek –
(Kerülve inrázó erőlködést)
Mint öreg asszony a letett kötést.

A lírai zengésű kifejezés 1873-ban, a *Bolond Istók* második énekében hangzik fel, közel egy évtizeddel a költő halála előtt, s még időszerűtlenül: az „aranyálmok” egyike még valóra válhatott, a hú Toldi regényes szerelmének történetével trilógiája egészzé kerekedhetett. Annál kínzóbb teherként hordozta Arany élete fogytáig a kiegyenlíthetetlen maradt másik tartozás tudatát: „jobb részének” valóban magasra tűzött másik célját, a hun trilógiát, Csaba eposzát nem írta meg. Ezt az adósságát pedig a költő minden jel szerint nem egyszerűen személyes, hanem nemzeti érdekűnek ítélte, országos ügynek fogta fel: elveszett, eltűnt naiv eposzunk pótlását várta volna e művétől, amelyről nemcsak maga, hanem olvasóinak művelt tábora, irodalmi igényű népe is „álmodott”!

Napjaink irodalmi tudatában lírai költészetének kiemelkedő méltatásához képest Arany epikájának értékelése már-már csak iskolai érdekűnek tetszik. Nem mintha epikus tehetségének rendkívüli fényét nem értékelnék; sokkal inkább a költő művészetének fokán megvalósuló költői előadás vált idők múltán szokatlanná, hogy ne mondjuk, terhessé. Befogadása ma többlet-feladat az olvasó műérzéke számára a novella vagy regény prózájához képest. Nem így Arany korában! A költő akkor mint epikánk mestere aratja diadalait. *Az elveszett alkotmány, Toldi, Toldi estéje*, majd a Hunyadi-ciklus és az első balladák, utóbb *Buda halála* szabja meg, kit lásson és tiszteljen benne az egykori olvasó. Kora valami klasszikusnak nevezhető keretbe foglalva szemléli, mint az elbeszélő költészet géniuszát, párvját és kiegészítőjét a lírikus Petőfinek. A közvélemény ítéletéhez mérten azonban e géniusz többre és másfélére is képes, mint amit nagyszerű epikája nyújt: líránknak egyik óriása, amellel műfordító, az esszéírás máig utol nem ért mestere, széles szemhatáru kritikus, irodalomtörténész és folklórkutató egyszemélyben – s mindebben messze kora előtt jár. A köztudat elismerése a maga egyoldalúságában is rangot jelenthetett Arany számára; ám a jelek szerint inkább éppen nem könnyen elviselhető terhet is, s ami még rosszabb, az „aranyálom” megvalósíthatatlanságának felismeréséből adódó, belsőleg átél kudarcot.

Költőhivatásának mélyen etikus felfogásán, népe sorsának tragikus alakulásán, egyéni érzékenységen, „különös természetén” túl a személye felé forduló elvárás teljesíthetlenségéből adódó kudar-